

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Φεβρουάριος 1995 • τεύχος 128 • δρχ. 500

Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΕΝΤΟΣ ΤΩΝ ΟΡΙΩΝ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ

του Κοσμᾶ Ψυχοπαίδη

Φέτος έκλεισαν 200 χρόνια από την ολοκλήρωση τῆς ἐκδόσης ἑνός ἀπό τὰ σημαντικότερα ἔργα στήν ἱστορία τῆς σύγχρονης σκέψης, τοῦ ἔργου τοῦ Κάντ *Ἡ θρησκεία ἐντός τῶν ὁρίων τοῦ λόγου καί μόνον* (Καινιγκσβέργη, ἐκδ. Νικολόβιους, α' ἐκδ. 1793, β' ἐκδ. 1979). Δέν συνάντησε βέβαια μεγάλο ἐνδιαφέρον αὐτή ἡ ἐπέτειος πού ἀφορᾷ ἕνα μεγάλο ἔργο τοῦ Διαφωτισμοῦ σέ μιά ἐποχή πού τό διαφωτιστικό ἐπιχείρημα σύρεται σέ ἀπολογία ἀπέναντι σέ διάφορες μορφές, ὅπως τῆ μομφή ὅτι ἀπέτυχε στό χειραφετητικό του πρόγραμμα ἢ ὅτι μεταβλήθηκε σέ λειτουργικό λόγο ἢ ἀκόμα ὅτι ὑποτίμησε τήν ἐμβέλεια τῶν ἀντιπάλων του ἀντιδιαφωτιστικῶν, ἱστορικῶν καί ἀνορθολογικῶν ἐπιχειρημάτων. Ὅποιος ἐγείρει τέτοιες μομφές παραγνωρίζει ὡστόσο ὅτι ἕνα ἔργο, ὅπως τό καντιανό κείμενο γιά τή θρησκεία, γράφτηκε ἀκριβῶς γιά νά ἀντιμετωπίσει μέ τούς ὅρους τῆς διαφωτιστικῆς φιλοσοφίας τὰ πραγματικά πρόβλήματα στά ὁποῖα οἱ μομφές αὐτές, ἔστω κι ἂν εἶναι κακόπιστες, ἀναφέρονται. Θέμα του εἶναι τό πρόβλημα τῆς πραγμάτωσης τοῦ διαφωτιστικοῦ προγράμματος ἐν ὄψει τῶν ἐμποδίων πού θέτουν σέ αὐτό ἀπό τή μιά πλευρά ἡ ἐργαλειακή χρήση τοῦ ἴδιου τοῦ λόγου καί ἀπό τήν ἄλλη οἱ ἱστορικά παραδεδομένες μορφές ζωῆς, ἡ πρόληψη καί ὁ φανατισμός (θρησκευτικός ἢ μή) καί τὰ συμφέροντα πού ἐνδύονται τίς μορφές αὐτές γιά νά κατισχύσουν. Ἔτσι εἶναι καί σήμερα δραματικά ἐπίκαιρο ὄχι νά ἀπορρίψουμε ἀνεξέταστα ἀλλά μᾶλλον νά ξανασκεφθοῦμε τό καντιανό κριτικό ἐπιχείρημα σέ ἕναν κόσμο πού ἔξακολουθεῖ, διακόσια χρόνια μετά τήν πρώτη διατύπωση τοῦ ἐπιχειρήματος αὐτοῦ, νά διέπεται ἀπό σχέσεις φανατισμοῦ καί ἀναξιοπρέπειας οἱ ὁποῖες ἀναπαράγονται μέσα ἀπό τίς ἐξορθολογισμένες τεχνικές τῆς ἐξουσίας.

Τό καντιανό κείμενο ξεκινᾷ μέ τή διαπίστωση ὅτι ἡ ἠθική βασίζεται στήν ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἐλεύθερου ὄντος πού δέν δεσμεύεται παρά ἀπό τή νομοθεσία τοῦ ἴδιου τοῦ λόγου καί συνεπῶς δέν χρειάζεται τή βοήθεια κάποιου ἄλλου (θεϊκοῦ) ὄντος γιά νά πράξει ὀρθά. Δέν παράγεται ἡ ἠθική ἀπό τή θρησκεία ἀλλά μᾶλλον ἡ θρησκεία πηγάζει ἀπό τήν ἠθική. Ἀποτελεῖ «διεύρυνση» τῆς. Ἄν αὐτή ἡ διεύρυνση γίνει κατά τρόπο αὐθαίρετο, ὁ ἄνθρωπος οδηγεῖται στή διαιώνιση τῶν

προλήψεων καί τοῦ φανατισμοῦ, ἂν, ὁμως, γίνει κατά κριτικό τρόπο μᾶς ἐπιτρέπει νά φθάσουμε σέ μιά ὀρθολογική ἀνακατασκευή τῆς ἰδέας τοῦ Θεοῦ.

Μέσα ἀπό τίς καντιανές ἀναλύσεις πού προσπαθοῦν νά διερευνήσουν τή φύση τῆς «συνθετικῆς κρίσης ἀ πριόρι» πού βεβαιώνει ὅτι ὑπάρχει Θεός καί γι' αὐτό ὑπάρχει ἕνα ὑψιστο ἀγαθό στόν κόσμο, ἀναδεικνύεται τό νόημα πού μπορεῖ νά λάβει ἡ ἰδέα τοῦ θείου γιά ἐλεύθερους ἀνθρώπους. Παρ' ὅτι ὁ ἄνθρωπος κατά τή στιγμή πού δρᾷ ἠθικά (θά πρέπει νά) θέτει ὡς αὐτοσκοπό καί τόν γενικό τυπικό ἠθικό κανόνα ἀδιαφορώντας γιά τίς συνέπειες τῆς πράξης του, δέν παύει ὡστόσο νά ἀγωνιᾷ γιά τήν ἐκβαση αὐτῶν τῶν συνεπειῶν καί νά ἐλπίζει ὅτι οἱ πράξεις του, μαζί μέ αὐτές ὅλων τῶν ἄλλων δρώντων, θά συγκροτήσουν ἕνα περιεχόμενο ἀγαθό (τό ὑψιστο) γιά ὅλη τήν ἀνθρωπότητα. Ἡ ἰδέα αὐτή δέν ἐμφανίζεται ὡς κάποιο ἀντίθετο πρὸς τόν ἠθικό φορμαλισμό εὐδαιμονιστικό πρόγραμμα, ἀλλά προβάλλεται ὡς «τελικός σκοπός» καί ἐκδήλωση τῆς ἀγάπης μας πρὸς τούς ἄλλους καί πρὸς τόν κόσμο μέ τή μορφή τοῦ θείου.

Ἡ ἀνακατασκευή αὐτή τοῦ θείου μέ ἀναφορά στό ἔλλογο ἔχει βαρύνουσες συνέπειες γιά τήν ἀξιολόγηση τῆς ἰσχύος θεολογικῶν ἐπιχειρημάτων. Κατά τή διαμάχη μεταξύ θεολόγων καί φιλοσόφων (πρόκειται γιά μιά ἐκδήλωση τῆς «Διένεξης μεταξύ τῶν Πανεπιστημιακῶν Σχολῶν» πού εἶναι τό ρητό ἢ τό ὑπόροητο θέμα πολλῶν καντιανῶν ἔργων) κάθε θεολόγος ἐμφανίζεται ἐσωτερικά διχασμένος: εἶναι ἱερωμένος ἀφ' ἑνός καί ἐπιστήμονας ἀφ' ἑτέρου. Ὁ ἐπιστήμονας γιά νά μὴν περιπέσει σέ ἀντιφάσεις θά πρέπει νά ἐφαρμόσει στήν ἴδια του τή θεολογική σκέψη τό διαφωτιστικό πρόγραμμα τῆς ἀνακατασκευῆς δογματικῶν περιεχομένων κατά τρόπο πού νά ἐπιτρέψει τόν ἔλεγχο τῆς συμβατότητάς τους μέ ἔλλογα περιεχόμενα. Ἀναπαράγονται ἔτσι πολύπλοκες διαδικασίες ἀλληλοελέγχων καί λογοκρισιῶν μεταξύ φιλοσοφικοῦ, ἐπιστημονικοῦ-θεολογικοῦ καί θρησκευτικοῦ λόγου. Μέσα ἀπό αὐτές ἐπιβεβαιώνεται ὄχι κάποιο θεολογικό δόγμα ἀλλά ὁ Διαφωτισμός καί ἡ κριτική σκέψη. Μονόπλευρες καί δογματικές διδασκαλίες ἀνασκευάζονται ἐνῶ διαδεδομένες σέ ἕνα εὐρύτερο κοινό γνώμες (ἢ δόξα) γδύνονται ἀπό τό «μυστικιστικό τους ἐπικάλυμμα» καί ἀναξιεῖται καί ἀναδεικνύεται σέ αὐτές ὁ ἔλλογός τους πυρήνας.

Ἡ ἀνάλυση τῆς ἀρχῆς τοῦ «κακοῦ» ἀποτελεῖ τὸν πυρήνα τῆς ἐπιχειρούμενης νέας θεμελίωσης. Τὸ κακό, γράφει ὁ Κάντ, κατοικεῖ μέσα στὴν ἀνθρώπινη φύση μαζί με τὸ καλό. Ἡ ρίζα τοῦ κακοῦ καὶ τοῦ καλοῦ μπορεῖ νὰ ἀνευρεθῆ μέσα στὶς ἀνθρώπινες δυνάμεις, στὶς αἰσθητηριακές δηλαδή δυνάμεις καὶ στὸν ἀνθρώπινο λόγο. Ἀλλὰ αὐτὸ πού εἶναι ἐδῶ σημαντικό εἶναι ὅτι τὸ κακό δὲν παράγεται μηχανιστικά ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις, τὴν ἐμπάθεια, τὶς ὀρμές κλπ. μὰ προσεγγίζεται ὡς στρέβλωση καὶ ἀντιστροφή τῆς φύσης μας, γιὰ τὴν ὁποία ἐμεῖς οἱ ἴδιοι εἴμαστε ὑπεύθυνοι. Ἄρα τίθεται ὡς πρόβλημα πράξης νὰ υπερβῶμε αὐτὴ τὴ στρέβλωση καὶ νὰ μετατρέψουμε τὸ κακό σὲ καλό. Αὐτὸ εἶναι πρόβλημα ἠθικῆς παιδείας. Ἀλλὰ τὸ πρόβλημα ἠθικῆς παιδείας θὰ ἴταν λάθος νὰ προσεγγισθῆ ὡς πρόβλημα βελτίωσης τῶν ἠθῶν. (Θὰ ἔπαυε κανεὶς, σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση, στὴν ἱστορικὴ παγίδα καθὼς θὰ ἐξαροῦσε ἓνα κανονιστικὰ δεσμευτικὸ ἀποτέλεσμα ἀπὸ τὴν κάθε φορὰ ἱστορικὴ διαμόρφωση τῆς κατάστασης τῶν ἠθῶν.) Τὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς παιδείας θὰ πρέπει νὰ προσεγγισθῆ ἀπὸ τὴν πλευρὰ κανονιστικὰ ἀποδεκτῶν καὶ μάλιστα δεσμευτικῶν ἀποτελεσμάτων ὡς «πρόβλημα μετατροπῆς τοῦ τρόπου σκέψης» καὶ ὡς «θεμελίωση ἐνὸς χαρακτήρα». Οἱ προαναφερθέντες καντιανοὶ ὅροι παραπέμπουν στὶς πρακτικὲς ἀξίες τῆς υπερβατολογικῆς συστηματικῆς, στὴν ἐλευθερία ὑπὸ νόμους καὶ στὴν αὐτονομία. Ἡ ἀξίωση μιᾶς ἀλλαγῆς στὸν τρόπο πού αἰσθανόμαστε καὶ νοηματοδοτοῦμε συμπίπτει μετὰ τὸ αἴτημα ἐγκατάλειψης τοῦ ἑτεροκαθορισμοῦ καὶ ὑποκατάστασής του ἀπὸ τὴν αὐτόνομη δραστηριότητα.

Ἀπὸ τὴν καντιανὴ ἀνάλυση προκύπτει ὅτι οὔτε ἡ ἀνθρώπινη αἴσθηση ἀλλὰ οὔτε καὶ τὸ φρονησιακὸ πράττειν πού ἐπιδιώκει τὴν εὐδαιμονία τῶν δρώντων εἶναι κάτι τὸ ἀμαρτωλὸ ἢ καταδικαστέο, ὅπως θεωροῦν ὀρισμένες ἐπιφανειακὲς ἀναγνώσεις τῆς καντιανῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας. Ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις του οἱ ὁποῖες συμμετέχουν στὴ συγκρότηση αὐτοῦ πού εἶναι γι' αὐτόν ἡ εὐδαιμονία του. Ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ θέσει τὸ ἐρώτημα σὲ τί συνίσταται αὐτὴ ἡ εὐδαιμονία. Ἡ εὐδαιμονία φαίνεται νὰ συνίσταται σὲ ἓναν τύπο βίου καὶ πράττειν πού *ὑπερβαίνει* τὶς ἀποκλειστικῶς ἐργαλειακὰ προσδιορισμένες πρακτικὲς πού κινητοποιοῦν τὰ κάθε φορὰ πρόσφορα μέσα γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῶν οἰονδηίποτε ἐγωιστικῶν σκοπῶν (μιὰ σκέψη πού διατυπώνεται μετὰ σαφήνεια ἀπὸ τὸν Κάντ στὴν πρώτη γραφὴ τῆς «Εἰσαγωγῆς» του στὴν τρίτη Κριτικὴ του). Καὶ σίγουρα τὸ εὐδαιμονιστικὸ πρακτικὸ ἰδεῶδες, τοῦ ὁποῖου ἡ φύση παραμένει πάντα γιὰ τοὺς ἀθρώπους ἀνοικτὸ πρόβλημα, δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀντιβαίνει στὰ κελεύσματα τοῦ ἠθικοπρακτικοῦ λόγου.

Βρισκόμαστε ἐδῶ στὸν πυρήνα τῆς καντιανῆς θεολογικῆς θεμελίωσης. Ἡ ἰδέα τῆς εὐδαιμονίας πού δὲν συγκρούεται μετὰ τὴν ἠθικότητα σηματοδοτεῖ γιὰ τὸν Κάντ τὴν ἰδιαίτερη μορφή ἀνόρθωσης τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Αὐτὴ τὴν ἀνόρθωση/ἀνύψωση οἱ ἀνθρώποι τὴ φαντάζονται ὡς ταπείνωση τοῦ Θεοῦ ὥστε νὰ καταστῆ ἀνθρώπινος. Ἡ ἰδέα αὐτὴ συμπίπτει μετὰ τὴν ἰδέα ἐνὸς ἀνθρώπου πού πράττει τὸ ἀγαθὸ στὸν μέγιστο βαθμὸ καὶ ὑποφέρει τὰ μεγαλύτερα δεινὰ χάριν τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, ἀκόμη καὶ τῶν ἐχθρῶν του (υἱὸς Θεοῦ).

Εἶδαμε ὅτι γιὰ τὸν Κάντ τὸ γεγονός ὅτι τὸ κακό εἶναι ἐγγεγραμμένο στὴν ἀνθρώπινη φύση δὲν θεμελιώνει μιὰ ντετερμινιστικὴ θεωρία γιὰ τὴν πράξη. Στὴν ἐρώτηση γιατί ὁ καλὸς καὶ παντοδύναμος Θεὸς δὲν ἐξαφανίζει τὸν κακὸ διάβολο (τὸ «βασίλειο τοῦ σκότους» γιὰ τὸ ὁποῖο μίλησε καὶ ὁ Χόμπερς στὸν *Λεδιάθαν*) ἢ ἀπάντηση εἶναι ὅτι ὁ ἄνθρωπος κυβερνιέται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐλευθερίας καὶ ὁ, τὸ καλὸ ἢ κακό εἶναι νὰ τὸν βρεῖ θὰ πρέπει νὰ τὸ καταλογίσει στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του. Ἀναγνώ-

ρίζουμε ἐδῶ τὴ θέση ὅτι ὁ ἄνθρωπος χαρακτηρίζεται ἀπὸ «ἀνωριμότητα», γιὰ τὴν ὁποία εἶναι ὑπεύθυνος καὶ τὴν ὁποία θὰ πρέπει νὰ ὑπερβῆ μετὰ τὶς δικές του δυνάμεις — μιὰ θέση πού διέπει καὶ τὸ καντιανὸ δοκίμιο γιὰ τὸν Διαφωτισμὸ. Στὸ κείμενο γιὰ τὴ θρησκεία ἐγείρεται συναφῶς τὸ αἴτημα τῆς πραγματοποίησής μιᾶς «κυβέρνησης ἀπὸ ἐλευθερία» πού δὲν μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθῆ μέσα ἀπὸ τὶς σχέσεις πού χαρακτηρίζουν τὶς ἐβραϊκὲς κοινωνίες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ὅπου κυβερνοῦσε ἡ τυφλὴ ὑποταγὴ στὸ νόμο καὶ δὲν εἶχε ἀναπτύχθῃ ἡ ὑποκειμενικὴ ἐσωτερικότητα. Ἡ κυβέρνηση αὐτὴ ἀποτελεῖ αἴτημα πρὸς πραγμάτωση γιὰ τὸν σύγχρονο (χριστιανικὸ) κόσμο, ὁ ὁποῖος θὰ πρέπει μετὰ τὴ σειρά του νὰ ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τὰ ἱερατεία καὶ τὸν δογματισμὸ γιὰ νὰ τὴν ὑλοποιήσῃ. Διατυπώνεται ἐδῶ ἓνα ἰδεῶδες «ὑποκειμενικῆς θρησκείας» πού ἀποτελεῖ προανάκρουσμα τῆς κριτικῆς τῆς θρησκείας στὰ νεανικά ἐγγελεμένα κείμενα τῆς Βέρονης καὶ τῆς Φραγκφούρτης καὶ τῆς σπερματικῆς διαλεκτικῆς θεωρίας πάνω στὴ σχέση ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου πού διατυπώνεται ἐκεῖ.

Στὸ τρίτο τμῆμα τοῦ καντιανοῦ κειμένου γιὰ τὴ θρησκεία θεματοποιεῖται κεντρικὰ ἡ σχέση θρησκείας καὶ πολιτικῆς. Ἡ ἰδέα τῆς ἠθικῆς πολιτείας ἀντιπαρατίθεται πρὸς τὸ ἠθικὰ οὐδέτερο πολιτικὸ κράτος. Ἡ ἠθικοποίηση τῆς κοινωνίας δὲν μπορεῖ νὰ λάβῃ χώρα ἔξω ἀπὸ ἓνα πολιτικὸ ὅλον πού ἔχει συγκροτηθῆ στὴ βάση γενικῶν νόμων, ἐλευθερίας καὶ ἰσότητος καὶ πού εὐνοεῖ τὴν ἀνάπτυξη ἠθικῶν στάσεων. Ἀλλὰ δὲν ἀρκεῖ ἡ συγκρότηση πολιτικῆς κοινωνίας γιὰ νὰ ἐπέλθῃ αὐτὴ ἡ ἠθικοποίηση. Χρειάζεται ἡ κινητοποίηση τῶν ἀνθρώπων προκειμένου νὰ πραγματοποιηθοῦν συλλογικὲς ἠθικὲς σχέσεις. Ἡ πραγμάτωση αὐτῆ προϋποθέτει μιὰ διπλὴ μετατόπιση. Ἀπ' ἐνός τὴ μετατόπιση ἀπὸ τὴ στάση τοῦ ἀτομικοῦ ἠθικοῦ δρώντος πού προσανατολίζει μὲν τὸ πράττειν του πρὸς κατηγορικὲς προσταγὰς ἀλλὰ ἀδιαφορεῖ γιὰ τὶς συνέπειες τῆς συμπεριφορᾶς του πάνω στὶς κοινωνικὲς σχέσεις πρὸς στάσεις πού προϋποθέτουν ὄχι μόνον τὴν ἠθικὴ θεμελίωση ἀλλὰ καὶ τὴν μέριμνα γιὰ τὶς συνέπειες τῆς πράξης. Προϋποθέτει ἀπ' ἑτέρου τὴ μετατόπιση τῆς κατεύθυνσης τῆς θρησκευτικῆς συνείδησης ἀπὸ τὴν πίστη στὴ συγκεκριμένη ἱστορικὴ ἐκκλησία, στὴν ὁποία ἀνήκει ὁ κάθε δρῶν, πρὸς τὴν «καθαρὴ θρησκευτικὴ πίστη». Ἐγείρεται τὸ αἴτημα ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἠθικὴ νὰ παραμερισθῆ ἀπὸ μιὰ ἀναστοχαστικὴ ἠθικὴ καὶ μιὰ ἔλλογη θρησκεία (μιὰ ἰδέα πού ἀνευρίσκεται ἤδη στὸν Ρουσό).

Ἡ καντιανὴ κριτικὴ τῆς θρησκείας ἀφήνει — ἐπιδιώκει νὰ ἀφήσει — ἀνοικτὰ ὀρισμένα ἐρωτήματα ἀναφερόμενα στὴν ἐμβέλεια τῆς «θεολογικῆς διάστασης» στὸν ἀνθρώπινο βίον. Μήπως ἡ κριτικὴ, ἀντιπαραθέτοντας ἓνα ὀρθολογικὸ ἰδεῶδες στὸν δογματισμὸ, κινδυνεύει ταυτόχρονα νὰ ὑποβαθμίσει ἢ καὶ νὰ ἐξαφανίσει ἀπὸ τὸ ὀπτικὸ τῆς πεδίο ἐκεῖνα τὰ πεδία τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς πού ξεφεύγουν ἀπὸ τὴν ὀρθολογικὴ θεμελίωση τόσο τοῦ ἠθικοῦ ὅσο καὶ τοῦ ἐργαλειακοῦ πράττειν, μήπως κινδυνεύει νὰ ἀγνοήσει τὰ μὴ ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα τῆς ἴδιας μας τῆς ὀρθοπραξίας πού ἀφοροῦν τὴν τύχη, τὴν ἀρρώστια, τὸν ἔρωτα ἢ τὸ θάνατο; Ἡ καντιανὴ κριτικὴ θεμελιώνεται στὸ αἴτημα συμβατότητας τῶν πεδίων αὐτῶν μετὰ τὴν ἔλλογη ἠθικὴ ἀξίωση μιᾶς ζωῆς πού καὶ στὰ πῶς τυχαῖα τῆς σκαμπανεβάσματα δὲν θὰ παύει νὰ διέπεται ἀπὸ δικαιοσύνη καὶ ἀξιοπρέπεια. Ἀλλὰ οἱ ἀξιώσεις αὐτές δὲν ἐξαντλοῦν τὰ νοήματα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Ἀποτελοῦν ὡστόσο, θὰ ὑπογραμμίσῃ ἡ καντιανὴ κριτικὴ, ὅρο γιὰ νὰ συγκροτηθοῦν τὰ νοήματα αὐτὰ στὶς διακυμάνσεις, διακινδυνεύσεις καὶ πολυσημίες τους καὶ νὰ μὴν ὑποκατασταθοῦν ἀπὸ νοθευμένες σημασίες πού ὑποκρίνονται ὅτι εἶναι πιὸ πρωτογενεῖς ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν κριτικὴ, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα συγκροτοῦνται μέσα ἀπὸ τὸν φόβο, τὴν ἐξουσία, τὸν δογματισμὸ καὶ τὴν ἀναξιοπρέπεια.